

Evig eies kun det tapte – med alle sine hemmeligheter. Refleksjoner rundt en gjenstand av kleberstein funnet ved Håelva på Jæren

SVEINUNG BANG-ANDERSEN

Bang-Andersen, S. 2009: **Lost and recovered – but resisting to tell its story. Reflections about a soapstone artefact from Jæren, Southwest Norway.** *AmS-Varia* 49, 75–86, Stavanger. ISSN 0332-6306, ISBN 978-82-7760-140-3, UDK 903.2-032.673(481.51).

A polished, dark-green soapstone artefact, found by accident at Njærheim beside the estuary of the River Hå in the Jæren district of Southwest Norway in the 1980-ies, is described and discussed. It is 128 mm long, weighs about 1,1 kg, and is almost entirely ornamented by fish-like and geometrical patterns incised as thin lines. Despite a lack of comparable objects, it is interpreted as a sinker used in passive net-fishing or fish-trapping in a marine or brackish environment, probably during the Middle Neolithic period (MN – ca. 4500 uncal. y. BP) when a combination of isostatic rebound and eustatic sea-level rise formed the maximum of the twin-peaked Tapes transgression. However, an even earlier date (EN or LM) cannot be ruled out. The economic and sociocultural importance of the River Hå for local and regional prehistoric fisher/hunter groups is emphasized, as is the universal role of major river estuaries in northern Europe as highly productive ecological niches during most of the Stone Age.

Sveinung Bang-Andersen, Universitetet i Stavanger, Arkeologisk museum, 4036 STAVANGER, NORWAY. Telephone: (+47) 51 83 26 67. Telefax: (+47) 51 83 26 99. E-mail: sveinung.bang-andersen@uis.no

Innledning

En vakker dag på slutten av 1980-tallet dukket en mørk og rund, nevestor stein tilfeldig opp under arbeid i en åker ned mot nordre bredd av Håelva på Jæren. Finneren, gårdbruker Einar Njærheim, la nok merke til at gjenstanden formmessig skilte seg tydelig ut fra åkersteinen i området. I tillegg viste en glattpolert overflate med innrissete linjemønstre at den må ha vært laget av mennesker. Steinen ble tørket ren og sikkert fundert en del over, men deretter lagt til side og sannsynligvis glemt. Først etter finnerens død ble funnet rapportert, og steinen innlevert til Arkeologisk museum i Stavanger. Etter en flyktig gjesteopptreden i et monter på Hå gamle prestegård, og deretter flere års bortgjemt tilværelse i museets magasin er det på høy tid å ta steinen fram i dagslys og undersøke den nærmere. Det er rent håndverksmessig litt av et praktstykke, og med en formgivning og ornamentikk som foreløpig står uten kjente direkte paralleller i norsk og nordisk arkeologisk materiale, er steinen unik¹. Vurdert sammen med annet materiale kan den kanskje likevel bidra til å kaste lys over bosetting, erverv og kulturforhold på Midtjæren i tiden før jordbruk ble tatt opp for alvor? I tillegg til å presentere klebersteins-gjenstanden, tolke bruken og diskutere mulige årsaker til at den en gang gikk tapt, vil den

arkeologiske og landskapshistoriske sammenhengen funnet inngår i, bli nærmere vurdert. Særlig oppmerksomhet får den rollen elver og elvemunninger antas å ha hatt for livberging og bosetting for steinalderens jeger-, fisker- og sankersamfunn.

Funnsted og funnobjekt

Funnet ble gjort ca. 6 m o.h. ute på *Frøneset*: et lavt, fulldyrket elvenes under gården Njærheim, ca. 1,5 km inn fra Håelvas utløp ved Håtangen (fig. 1). Ettersom jordbunnen er leirholdig, tung og relativt fuktig, kom området først under ploegen såvidt sent som mellom 1885 og 1900 (Rønneseth 1974:37, 234–235). På to svake, nesten umerkelige terrengforhøyninger lengre opp fra elvebredden: *Boplass 4*, ca. 200 m i NNØ-lig retning fra funnstedet, og *Boplass 7*, 100–150 m mot NV, var det på slutten av 1960-tallet og rundt 1970 kommet for dagen betydelige mengder avfallstykker og redskaper av flint. Funnene viser at det har vært bosetting i området fra seinmesolittisk tid, men trolig i størst utstrekning i tidlig- og mellomneolittisk tid² (Bang-Andersen 1970:63–68). Tre velbevarte slipte grønnsteinsøkser³ som kom opp i markoverflaten under potetopptak på *Frøneset* i 1956 (fig. 2), sannsynliggjør at det i mellom- eller seinmesolittisk tid dessuten må ha oppholdt seg,

Figur 1. Kartskisse av Stavangerhalvøya og Jæren med større elveløp inntegnet og terreng over 200 m o.h. tettskravert. Funnstedet er vist som et punkt.

Fig. 1. Map of the Jæren moraine plain showing the main rivers and land above 200 m a.s.l. [shaded]. The place where the artefact was found, is indicated by a dot.

eller blitt gravlagt, mennesker på eller nær stedet hvor den særpregede klebersteinen tretti år senere ble funnet. Gjenstanden⁴ er framstilt av grønnsvart glattslipt kleberstein, har en nærmest oval, svakt flattrykt form, lengde 128, bredde 96, tykkelse 65 mm, og vekt 1096 gram. Den blir skilt i to like store halvdelar av en dyp, rundtløpende fure til snørefeste. Den sterkt hvelvete oversiden har en skjematisk, «juletre-lignende» figur innrisset på begge sider av festefuren og med lengdeakse i flukt med denne. På den noe mindre krumme undersiden finnes et flatedekkende mønster av parallelle vinkellinjer og streker på én side, og spor av tilsvarende motiver på motstående side som er noe nedslitt. Også en rekke små, markante arr som sitter spredt rundt om på alle sider gir inntrykk av å være sekundære (fig. 3). Hvilken praktisk funksjon kan denne svært forseggjorte gjenstanden ha hatt? Hva forestiller de innrisse-

te strekene? Hvilken tidsperiode skriver steinen seg fra? Hvorfor ble den til slutt etterlatt eller mistet nettopp på dette stedet? Før spørsmål som dette går etter i sømmene, vil bruken av Håelvas nedre løp i steinbrukende tid bli vurdert nærmere innenfor en utvidet kulturhistorisk ramme og i landskapshistorisk sammenheng.

Oppholdsspor langs Håelvas nedre del

Den breie, stilleflytende Håelva utgjør ett av relativt få hovedvannløp på Jæren og i Dalane som renner ut i Nordstjøen. Det klart største er Bjerkreimsvassdraget. Håelvaelva har sine kilder ved Tjålandsvatnet og Storamø på Høg-Jæren, henholdsvis ca. 150 og 220 m o.h. og 10–12 km inn i landet, og er i utpreget grad en flomelv hvor vassføringen styres av nedbørmengdene. Middels vassføring ved utløpet er beregnet til rundt 8 m³/s, men kommer i flomperioder om høsten opp i over 50 m³/s (Nørstebø 2004:177). Selv om utløpsosen stadig har endret beliggenhet i forhold til idag, må noe tilsvarende ha vært tilfelle i forhistorisk tid. Fordi undergrunnen stort sett består av finkornete løsmasser og fallhøyden er lav, får de nedre fire kilometrene av elva et utpreget meanderforløp med svinger, buktninger, bakevjer og nes (fig. 4). Over denne strekningen er det påvist i overkant av femti funnsteder av boplasskarakter (Bang-Andersen 1970:61–68, Bang-Andersen & Thomsen 1993:9–24).

Boplassene ligger idag mellom 3 og 18 m.o.h., hvorav ikke færre enn førti i høydeintervallet 5–10 m o.h. De fleste er påvist ved nordre breidd, men det er heller ikke rent få på sørsiden. Som regel gir funnstedene seg til kjenne som konsentrasjoner av avfall og redskaper av flint i overflaten på tørre forhøyninger i dyrket mark langs det lave elvefare. I tillegg er det blitt påvist sikre boplasser gjennom utfyllende prøvestikking både i dyrket og udyrket mark⁵, og kommet fram enkeltfunn fra mer uavklarte kontekster som ytre del av Frøneset, hvor klebersøkket og trolig også grønnsteinsøkene ble funnet.

Bruken av boplassene langs Håelvas nedre del er påvist å spenne over et tidsrom på nærmere 6000 år⁶, fra mellommesolitikum til seinneolitikum. 10.600 år

¹ Forfatteren takker Søren H. Andersen (Århus Universitet), Lars Larsson (Lunds Universitet), og Knut Andreas Bergsvik (Universitetet i Bergen) for faglige innspill.

² Boplass 4: S 9297a–l, S 9386a–j, S 9584a–j. Boplass 7: S 9586a–x, S 9599a–æ, S 9762a–g.

³ S 8290a–c.

⁴ S 12386

⁵ I alt 538 prøvestikk, hvorav 85 positive, ble tatt i 1970. Jfr. innberetning av 17.06.70 fra S. Bang-Andersen i top.ark., AM.

⁶ Tidsangivelsene gis her i ukalibrerte C14-år før nåtid (f.n.) som vanligvis har noe lavere verdier enn reell, «opplevd» alder i kalenderår.

⁷ 98430 ± 170 y.BP (T-7138), 8140 ± 90 y.BP (T-5972), 7950 ± 90 y.BP (T-7137).

⁸ Boplass 7: Hjerteformet pilspiss, S 9599 a, Boplass 14: fragmentarisk flintdolck, S 9590a.

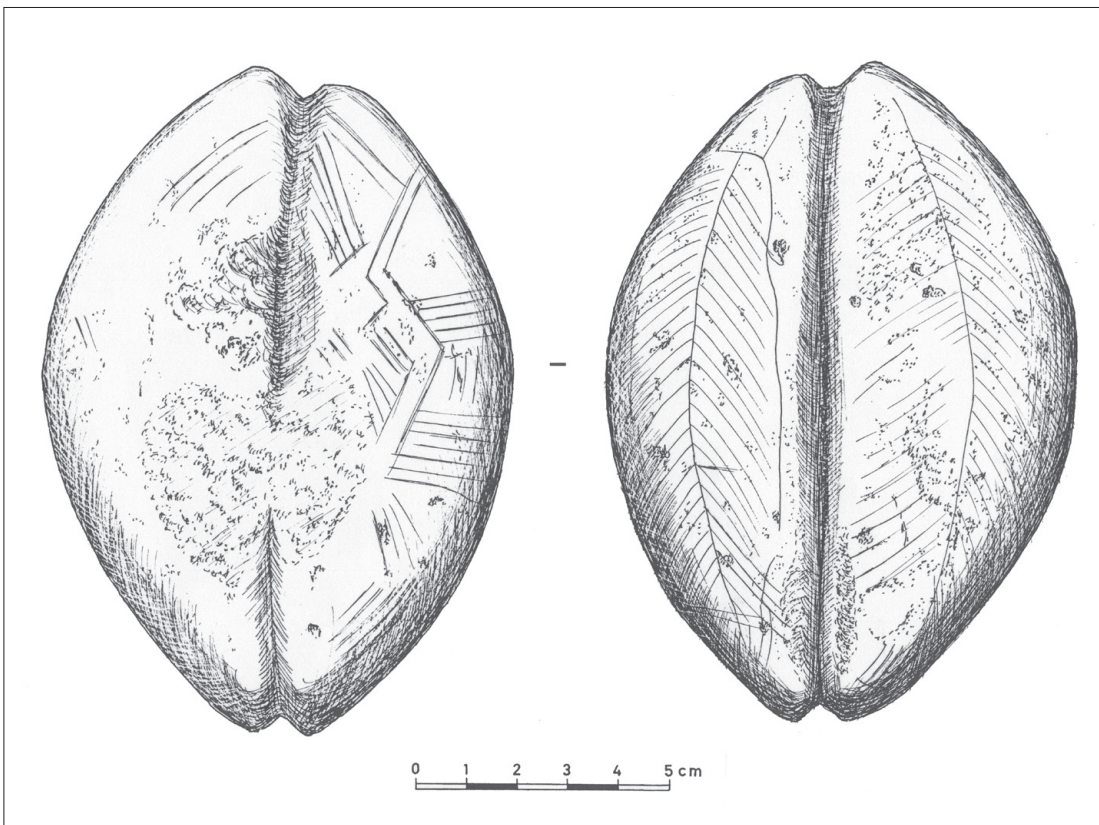

Figur 2. Mesolittiske økser av slipt grønnstein fra Frøneset.
Foto: Åge Pedersen, AM.

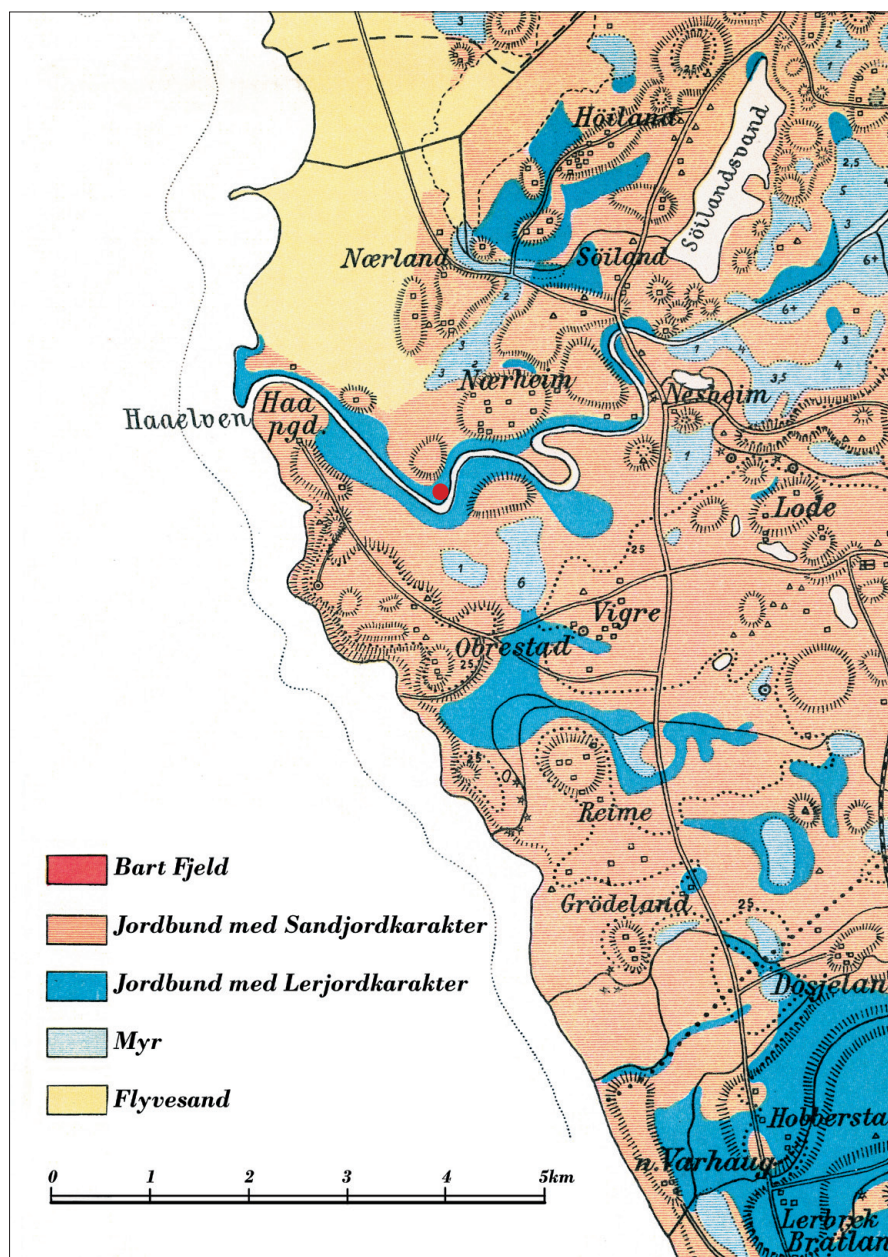
Fig. 2. Mesolithic greenstone axes found in the vicinity of the soapstone sinker at Frøneset. Photo: Åge Pedersen, AM.

gammelt trekullstøv som forekommer i bunnen av en pollensøyle fra «Håttjern» på Nesheim, 2,5 km inn fra kystlinjen, åpner muligheten for det har vært menneskelig aktivitet i området allerede i seinglasial tid (Høeg 1999:176–183). Kullstøvet kan imidlertid også skyldes fjernttransport. Den hittil eldste sikkert daterte boplassen, påvist under et opptil to meter tykt strandgruslag i forbindelse med utgravning av en hustomt på Hå gamle prestegård i 1984, skriver seg fra perioden 8400–8000 år før nåtid⁷ (Bang-Andersen 1995:117–121). Mest omfattende synes imidlertid ressursutnyttelsen å ha vært i tidlig- og mellomneolittisk tid, ca. 5200–4500 år f.n. Dette framgår blant annet av et stort antall flintpils-spisser (A-tangespisser, eneggete spisser og tverrpiler) samt bruk av rhyolitt (årekvarts) og skifer som redskapsråstoff i tillegg til flint. To boplasser inneholder også funnmateriale fra seinneolitikum/tidlig bronsealder, rundt 3500 år f.n., i form av flateretsjerte flintartefakter⁸. På denne tid var tamfehold og åkerbruk vel etablert på Midtjæren, og tilholdet trenger ikke nødvendigvis å ha vært fiske- eller fangstmotivert. Oppholdene eller besøkene i sein steinbrukende tid framstår uansett som svært sporadiske i forhold til tidligere.

Også en rekke andre spørsmål knytter seg til boplassfunnene langs Håelvas bredder. Dette gjelder særlig bosetningen karakter; hvorvidt det har vært tale om

Figur 3.
Klebersøkket fra Frøneset. Tegning: Astrid Hølland Berg, AM.
Fig. 3. The soapstone sinker found near the river, at Frøneset. Drawing: Astrid Hølland Berg, AM.

Figur 4. Kart som illustrerer vekslning mellom lavereliggende partier med leirjord og høyere terreng av sandholdige løsmasser rundt Håelvas nedre løp, gjengitt etter Grimnes (1910). Funnstedet er vist som et punkt.

Fig. 4. Pedological map of the Rive Hå estuary showing clayey soils and overlying sandy soils. The dot marks where the find was made. Reproduced from Grimnes (1910).

sesong- eller helårsopphold, og i hvilken grad bruken var sammenhengende over lengre perioder.

Uklarheten om disse forhold har bakgrunn i at det aller meste av funnmaterialet er overflateoppsamlinger fra steder hvor dyrking, og eventuelt maskinell terrengplanering, har forstyrret kulturlaget til bunns og spredt

solittisk tid fortsatt et ferskvannsløp. Et mulig unntak er munningspartiet, som kan ha vært åpnere og fylt av sjø særlig på sørsiden, inntil det senere, under en markant havstigning, ble opphopet store mengder stein og grus. På begge sider av elva, blant annet ikke så langt fra stedet der klebersøkket ble funnet, lå det boplasser

steinartefaktmaterialet langt utover opprinnelig areal. Mindre prøvegravninger på fem av de antatt best bevarte boplassene i 1970⁹ bekreftet ødeleggelsesomfanget, og ga ingen sikkert intakte kontekster med boplasskonstruksjoner eller osteologisk materiale som i heldige tilfeller kunne ha opplyst hvilke fisk-, fugl- og pattedyr-arter som er blitt fanget, og når på året fangsten særlig foregikk. Selv om en omfattende oppdyrking av elvebreddene ikke hadde funnet sted, er det likevel tvilsomt om bein i særlig grad ville ha vært bevart fram til idag. Forholdet skyldes at det kalkfattige leir- og sandholdige jordsmonnet i tidens løp er blitt grundig utvasket av humussyrer. Derved blir man tvunget til gjetning og sannsynlighetsvurdering for det første ut fra det temmelig ensidige arkeologiske grunnlagsmaterialet som foreligger, og for det andre i lys av av den lokale landskapsutviklingen.

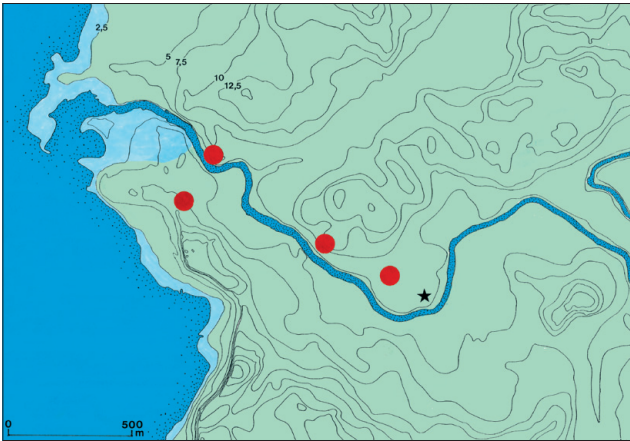
Et kyst- og elvelandskap i endring

Fram til ca. 7500 år før nåtid var havnivået utenfor det midtre Lågjæren omtrent som idag, eller bare et par meter høyere (Prøsch-Danielsen 2006:76). Derved utgjorde nedre del av Håelva i mellom-

⁹ Gjelder lokaliteten 3D og 3E på Søyland gnr. 3, Håmarka NV og NØ på Hå gnr. 10 og boplass 7 på Njærheim gnr. 8, alle undersøkt i 1970. Jfr. innberetninger fra S. Bang-Andersen i top.ark., AM. Lok. 3E ble ødelagt ved ulovlig dyrking våren 2006.

¹⁰ Mollusker fra skjellaget på Nærland er C14-datert til 6750 ±90 y.BP (T-7424) iflg. Hanne Thomsen (upubl.).

¹¹ En maksimumsdaterting av Tapes toppen til 4690 ±100 y.BP (T-6377A) foreligger fra Hå gamle prestegård (Bang-Andersen & Thomsen 1993:11 – 20).

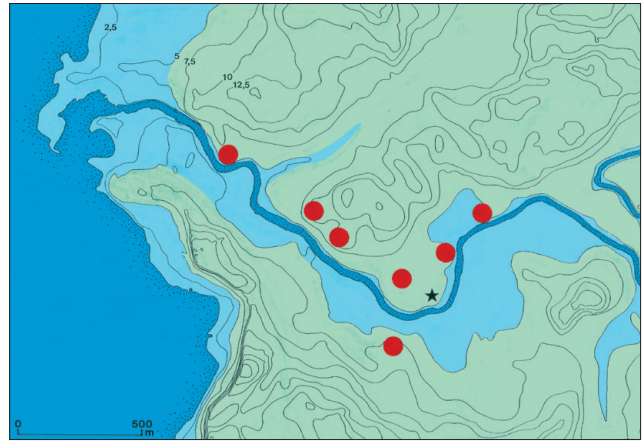
Figur 5. Rekonstruksjon av lokal topografi ved Håelvas nedre del ved 2,5 m høyere havnivå, før masser av strandgrus ble hopet opp i munningsområdet. Fram til for ca. 8000 år siden har sjøen trolig stått enda lavere. Røde punkt viser boplasser fra mellommesolittisk tid, og stjernesymbol antatt funnsted for klebersøkket. Kart: forf.

Fig. 5. Reconstruction of the topography of the River Hå estuary when the sea level was 2,5 m higher. Middle Mesolithic settlement sites are indicated by dots, and an asterisk marks where the soapstone sinker was found. Until 8000 y. BP the sea was probably lower than shown by the map. Drawn by the author.

(fig. 5). I hvilken grad disse skriver seg fra forskjellig tid, eller har vært i bruk samtidig, står foreløpig uavklart.

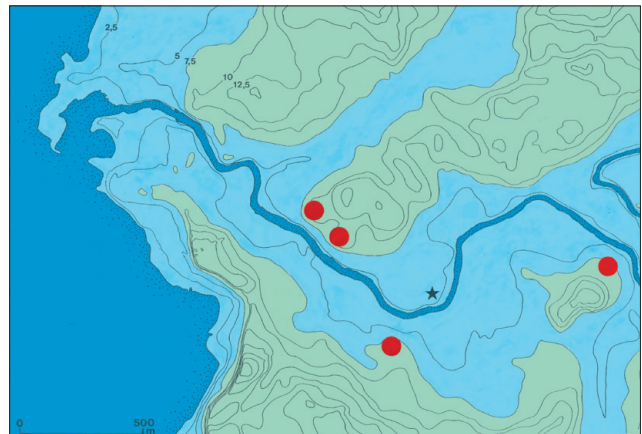
Etter at den generelle havstigningen (eustasi) ble sterkere enn den lokale landhevingen (isostasi) som følge av en omfattende og hurtig nedsmeltning av innlandsisen i Nord-Amerika, førte Tapes-transgresjonen til at sjøen gradvis trengte seg innover i landet. Enkelte steder, som ved Nærlandsheimen, dannet det seg naturlige skjelldynger langs sjøkanten¹⁰. For rundt 6500 år siden nådde sjøen ca. 6 m o.h. utenfor Midtjæren. De lokale terreng- og bosetningsforhold ved fem meter høyere havnivå er forsøksvis gjengitt på kartet (fig. 6). Det hadde i tidens løp oppstått en smal, øst-vest orientert brakkvannsfjord ca. to km innover i landet. Flest boplasser synes å ha ligget ned mot nordre bredd av fjorden, og funnstedet for klebersteinsgjenstanden var – såvidt – fortsatt tørt land.

Etter en mindre regresjon ca. 5500 år f.n. tiltok havstigningen. Tusen år seinere, da nivået var på sitt høyeste, et sted mellom 7 og 9 m o.h. (Bang-Andersen & Thomsen 1993:17–23, Prøsch-Danielsen 2006:76–77), fylte sjøen opp hele den tidligere elvedalen 4–5 km innover i landet (omtrent til der riksvegen nå passerer Håelva). I tillegg var det oppstått en smal fjordarm vel to km i nordøstlig retning like innenfor munningen. Særlig innenfor perioden 4800–4500 år før nåtid kan utviklingen ha vært oppfattet som temmelig dramatisk med en økning av havnivået som må ha vært

Figur 6. Lokal topografi ved Håelvas nedre del ved et fem m høyere havnivå (lys blå farge) i seinmesolittisk tid. Røde punkt viser stort sett samtidige boplasser, og stjernesymbol antatt funnsted for klebersøkket. Kart: forf.

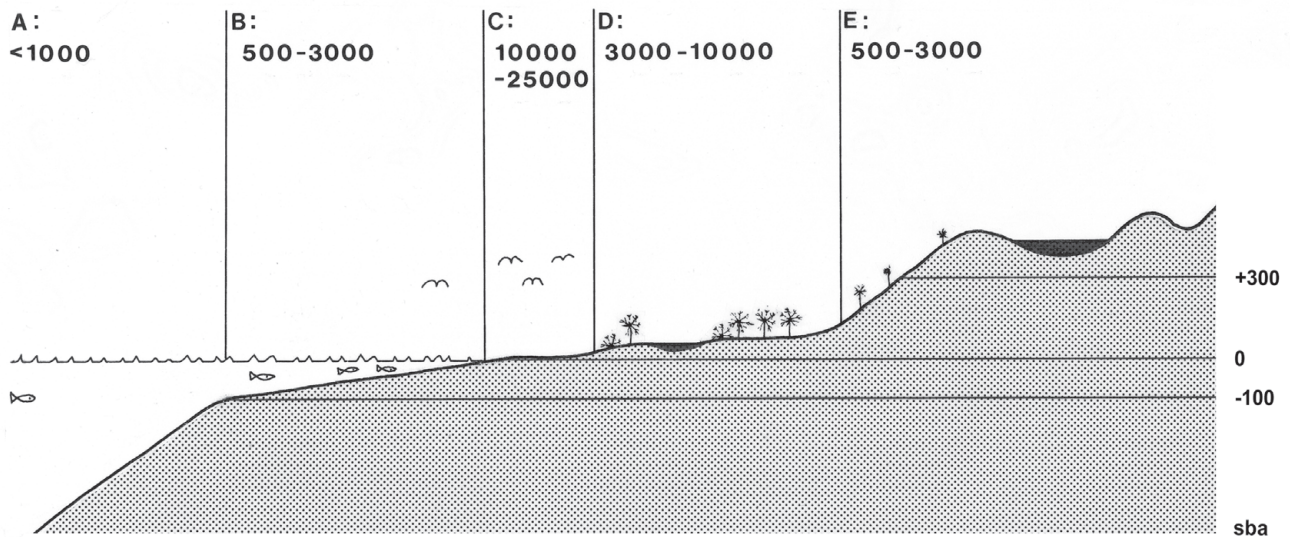
Fig. 6. The topography of the River Hå estuary when the sea level was 5 m higher (light blue). Late Mesolithic settlement sites are indicated by dots, and an asterisk marks where the soapstone sinker was found. Drawn by the author.

Figur 7. Lokal topografi ved Håelvas nedre del ved 7,5 m høyere havnivå under Tapes-transgresjonen som dannet en dyp havbukt med sidearmer. Havstigningen kan ha nådd et par meter høyere og oversvømt enda større områder. Røde punkt viser boplasser fra tidlig- og mellomneolittisk tid, stjernesymbol antatt funnsted for klebersøkket. Kart: forf.

Fig. 7. The topography of the River Hå estuary when the sea level was 7,5 m higher. Settlement sites from the Early and Middle Neolithic are indicated by red dots, and an asterisk marks where the soapstone sinker was found. During the Atlantic [Tapes] transgression maximum, the sea may have reached even higher. Drawn by the author.

merkbar fra tiår til tiår, og kanskje til og med fra ett år til det neste. I tidlig mellomneolittisk tid framsto landskapet etterhvert mer oppbrutt og marint preget enn noen gang. Funnstedet på Frøneset lå i likhet med flere av de eldre boplassene i området på to–tre meters sjødyb, og bosetningen synes å ha vært trukket bakover til høyereliggende partier (fig. 7). Det maksimale havnivået som for rundt regnet 4500 år siden¹¹ inntraff re-

Figur 8. Forenklet terrengprofil fra ytterkyst til innland med gjennomsnittlig årlig produksjon av biomasse målt i kilokalorier per m². Omtegnet av forf. på grunnlag av Odum (1971). Estuarier med brakvannslaguner [C] rangerer i en klasse for seg.

Fig. 8. Simplified cross-section from the coast to the interior showing the annual production of biomass measured in kilocalories per m², based on Odum (1971). Estuaries with lagoons [C] provided by far the most stable and plentiful food resources in this environment.

lativt synkront over store områder i Vest-Norge og på Sørlandet, etterlot seg et mektig naturminne: Rinnå eller Rindi. Tapes-strandvollen, som er den geologiske betegnelsen, strekker seg mer eller mindre sammenhengende parallelt med kystlinjen på Jæren, 9–10 m o.h. (Øyen 1903, Wangen & Lien 1990). En rekke steder skylte havstigningen bort, lagret om eller dekte over eldre boplasslevninger. Dette framgår tydelig for eksempel ved nedre del av Figgjoelva og på sørsiden av Håelvas munning (Fægri 1940:171–183, Bang-Andersen 1995:113–121).

Estuarier som ressurs- og livbergingsområder

I midtre og siste del av eldre steinalder synes det å ha funnet sted en stadig mer intensiv utnyttelse av sjø- og havressursene og strandområdene, trolig delvis som følge av befolkningsøkning.

I den atlantiske klimaperioden var havet 2–3°C varmere, saltere og mer næringsrikt enn idag. Særlig ble områder med utpregete tidevannsstrømmer utnyttet. I Sør-Norge forekommer slike først og fremst i sund på den ytre og midtre kystsonen på midtre Vestlandet (Bergsvik 2001). I Sørvest-Norge er kystlinjen åpner, sundene færre og strømmene svakere. Her synes de største og sannsynligvis mest permanente åpne boplassene og samlingsstedene å ha ligget nær elveos, som hvor Botneåna munner ut i Botnefjorden (Glørstad 1999:31–43) og ved utløpene av Figgja, Håelva

og Ognåna på Midt- og Sør-Jæren (Bang-Andersen 1977:151–160).

En tilsvarende bosetningskonsentrasjon rundt tidligere elve- og fjordmunninger med eller uten tilhørende brakvannslagune er påvist en rekke steder i Nordvest-Europa, som for eksempel ved munningspartiene av Göta- og Sege å og i Skateholm-området i Sør-Sverige (Hillefors 1980:8–89, Nordqvist 2000:121–137, Larsson 1982:92–101; 1989:367–378), rundt tidligere utløp av en lang rekke andre fjorder, elver og bekkeløp på Nord- og Øst-Jylland (Andersen 1991:59–96; 1995:41–66) og Sjælland (f.eks. Price & Gebauer 2005:38–48), og langs nordvestkysten av England (Bonsall 1980:451–469).

Estuariet er definert som en elvemunning hvor tidevannets innvirkning medfører en blanding av salt- og ferskvann. Grunne bukter, tidevannspåvirkete marsk-områder og brakvannsbassenger faller inn under definisjonen (Odum 1971). Nest etter sund med kraftige tidevannsstrømmer på ytterkystene (Bergsvik 2001, Steen 2008), regnes elvemunninger blant de aller mest produktive biologiske miljøene som finnes på jordkloden (fig. 8). I det næringsrike grensesjiktet mellom fersk- og saltvatn lever komplekse og omfattende samfunn av fisk og skalldyr. Elveosene er gode biotoper for østers og andre mollusker, og viktige oppholdssteder for fugl. I dagens lagune ved Håtangen er det registrert svært mange fuglearter gjennom året, særlig vannfugl av arter som holder til både i salt- og ferskvatn. Ender kan forekomme i flokker på over tusen individer (Toft

2004:82). Jærelvene var tidligere dessuten viktige for sel som forfulgte laks og ørret på sine faste vandringer innover vassdragene. Fangstfolk har alltid hatt evne til å utnytte slike forutsigbare, årstidsbestemte forekomster av en viltart eller fiske- og fugleslag.

Både gråselen (havert) og fjordselen (steinkobbe) er utpregete kystdyr som helst ferdes i bukter og foran elvemunninger. Selene, som kan nå opp i godt over 100 kg, sørget i steinalderen for leveranse av skinn, bein og kjøtt. Aller mest ettertraktet var de imidlertid sannsynligvis på grunn av spekklaget, som utgjør opptil 75% av kroppsvekten, og gav både viktig matfett og olje til lys- og varmekilder (Clark 1946, Møhl 1971). Gulatingen som gjaldt på Vestlandet fram til 1267, inneholder inngående regler for veiding av sel, blant annet med garn (Lund 1941:85–89). Slik virksomhet strekker seg trolig langt bakover i tid, men er vanskelig påvise arkeologisk. Utenom en åpenbar betydning som sentrale fangstområder, utgjorde estuarier naturlige møtesteder, viktige knutepunkt for kommunikasjon langs kysten og utgangspunkt for fangstferder inn i landet. Dette må i særlig grad ha vært tilfelle i periodene fram mot midtre del av yngre steinalder, da omtrent hele Lågjæren var dekket av en varmekjær eikeblandingsskog med tett undervegetasjon som hindret terrengoversikt og framkommelighet.

Ved en rekke vatn som ligger mellom 10 og 30 km inn fra jærkysten, som for eksempel *Stora Mosvatnet*, er det påvist åpne steinalderboplasser som helt overveiende skriver seg fra de samme tidsperioder som boplassene på ytterkysten (Bang-Andersen 1973, 1977, 2006). Det er dermed nærliggende å tenke at de har inngått i faste sesongflyttings- eller varebyttemønstre med de glitrende, stilleflytende Jærelvene som geografiske delinjer og transportveier.

Beskrivelse og diskusjon av søkket

Da den aktuelle klebersteins-gjenstanden – av en eller annen grunn og på ett eller annet tidspunkt – endte sin brukshistorie, var det på ingen måte «hvor som helst på Jæren». Funnstedet nær Håelvas utløp er del av et ressursrikt område som trolig har vært utnyttet mer eller mindre sammenhengende helt fra mennesker første gang kom til den åpne kyststripen like etter istiden. I hvilken grad kan den fysiske utformingen, ornamentikken eller funnstedet gi nærmere holdepunkter om hva gjenstanden har vært brukt til, hvor gammel den er og derved hvilket fortidig kulturmiljø den har inngått i?

Funksjon

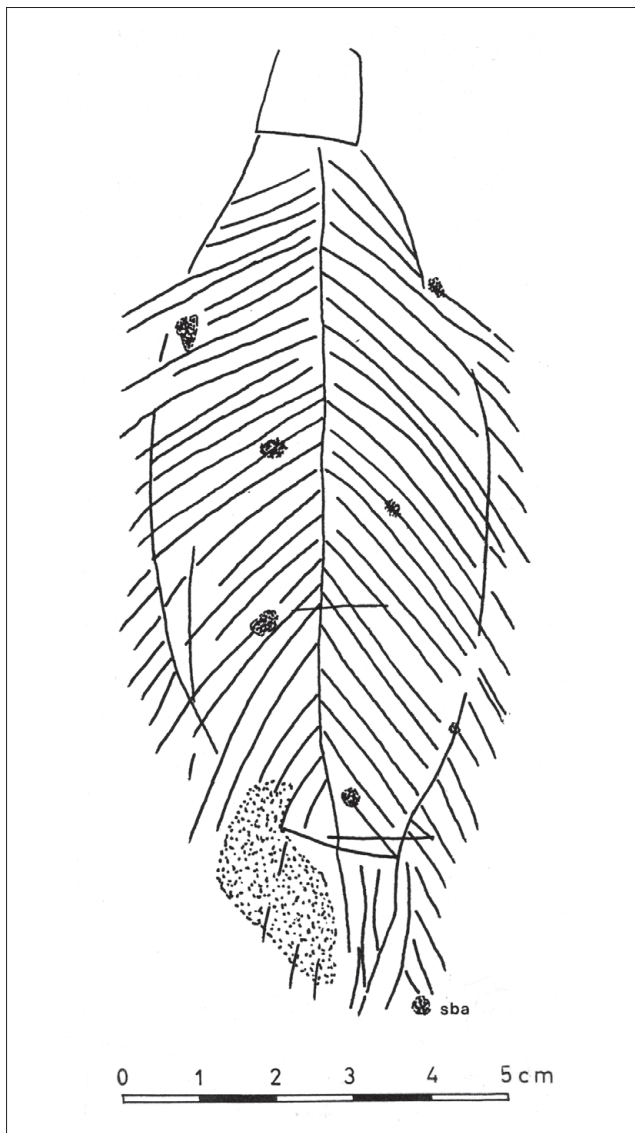
Når det gjelder opprinnelig bruk, etterlater den kraftige omløpende furen lite tvil om at det dreier seg om et søkke av ett eller annet slag. Uornerte klebersteins-søkker utstyrt med en enkelt eventuelt flere kryssende furer, er kjent fra en rekke åpne kystboplasser fra steinalderen. Disse ligger i første rekke på midtre Vestlandet nord for Boknafjorden.

Med få unntak synes boplassene å skrive seg tilbake til seinmesolittisk tid (Bjørge 1981:77–82, Olsen 1992:99–100, Hatleskog 1999:467–488, Bergsvik 2002:209, 290–291). Bare i sjeldne tilfeller forekommer det en enkel dekor av innskårne kanthakk og svakt innrissete kryssende streker eller nettmønstre. En svært beskjeden størrelse og vekt, ofte bare mellom 0,5 og 3 gram, tyder på at det dreier seg om søkker til håndsnører for krok- og agnfiske på grunt vann.

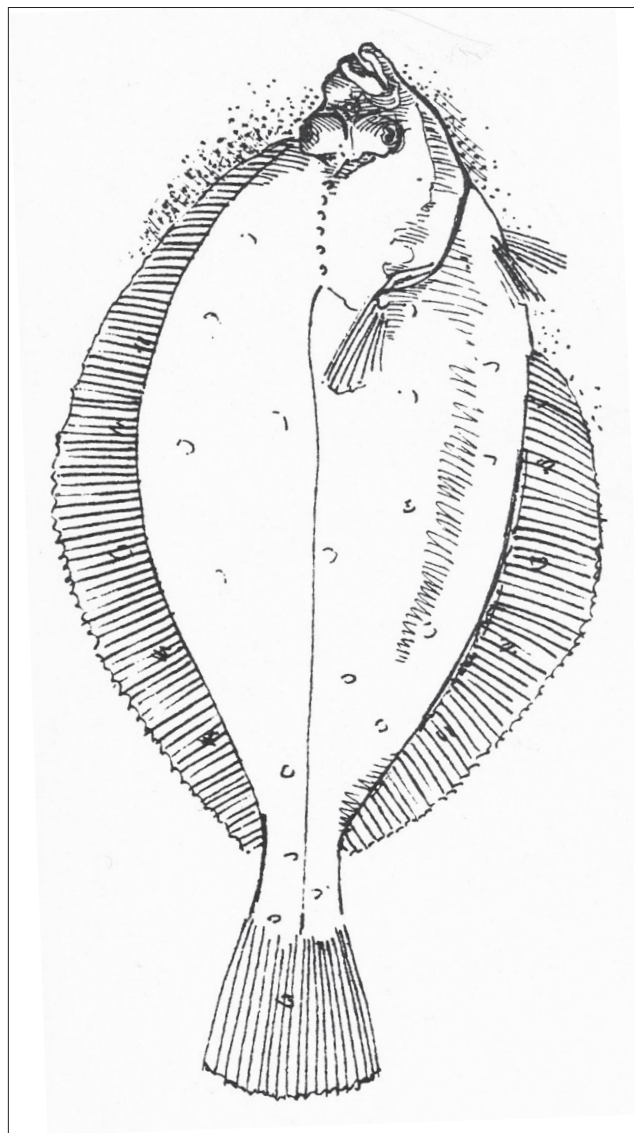
Med en tyngde på ca. 1,1 kg kommer søkket fra Frøneset foreløpig i en særstilling som gjør det nødvendig å søke alternative forklaringer på bruken. Dersom det er tale om et søkke brukt under snørefiske, må det ha vært for fiske på store dyp. Ved Lofotfisket, der det gjerne ble fisket på omlag 60 favner (vel 100 meter), bruktes søkk på 4 og 5 mark, d.v.s. 1,0–1,25 kg (Gjessing 1942:443). Klebersøkket fra Frøneset trenger ikke nødvendigvis å ha sammenheng med fiske i åpen sjø. Etersom Håelva tradisjonelt er en god lakseelv, hvor det i nedre del dessuten går flyndre (Lye 1978:108), har det trolig fra lang tid tilbake foregått garnfiske både i elv og utløpsos. Med sin smekre form og glatte overflate, vil klebergjenstanden ha fungert utmerket som ett av flere tyngdelodd i et settegarn for laksegarn eller flyndre, om det ikke hadde vært for størrelsen og vekten.

For at et fiskegarn skal være håndterbart i forbindelse med daglig utsetting og trekking, bør søkkesteinene langs bunntelnet ikke veie stort mer enn 100 g, og i hvert fall ikke over 500 g (Olsen 2004:67). Mer sannsynlige alternativer er derfor at søkket kan ha vært brukt som endestein i et settegarn, eller til å holde på plass stasjonært et sperregarn eller en fiskeruse i djupålen av elv eller tidligere fjordbunn.

Funn av flytere av bjørk- eller furubark, fragmenter av stormaskete nett knyttet av vier- eller lindebast og kleber- eller kalksteinssøkker blant annet i Nord-Tyskland og Karelen (Gramsch 1992:65–72, Carpelan 2008:88–127) viser at at fiskegarn var kjent allerede for vel 9000 C-14 år siden. Sjøfiske med garn synes å ha forekommet relativt vanlig i Danmark utover i me-

Figur 9. Strekfigur tolket som flyndre (rødspette) slik den framstår på oversiden av klebersøkket fra Frøneset i M. 1:1. Tegning: forf.
 Fig. 9. Reproduction of a figure interpreted as a flounder (plaice?) from the upper surface of the soapstone sinker. Drawn by the author.

Figur 10. Den ettertraktete matfisker rødspette i en mer moderne gjengivelse. Etter Andersen [1981].
 Fig. 10. The much-coveted plaice, illustrated in a modern manner. From Andersen [1981].

solittisk tid (f.eks. Enghoff 1994:65–96), og videre ble traktformete fiskeruser flettet av pil- eller bjørkekvis-ter, og stasjonære ledegjerder i flettverk av hassel tatt i bruk i Nord-Europa i hvert fall fra seinmesolittisk tid (jfr. f.eks. Clark 1952:44–45, Brinkhuizen 1983:37–51, Andersen 1995:54–55, 63, Pedersen 1995:75–86, Smart 2003:142ff, Fischer 2007:54–69).

Også i Sør-Norge og på Jæren må kunnskap om slike relativt komplekse og arbeidskrevende fiskemetoder ha vært kjent før overgangen til yngre steinalder, og brukt i tillegg til eldre og enklere metoder som krokfiske, spid-ding og harpunering. Dette styrker muligheten for at klebersteinssøkket fra Frøneset har sammenheng med forhistorisk garn- eller rusefangst.

Ornamentikk, figursammenheng, datering

Som allerede nevnt, er søkket dekorert mer eller mindre flatedekkende på begge sider (jfr. fig. 3). Mest iøynefallende er to 13–13,5 cm lange og 5,5–6 cm breie strekfigurer på den krummeste siden. Disse synes å gjengi ett og samme hovedmotiv, utført på enkel måte i en relativt skissemessig stil. Særlig den ene figuren, uttegnet på fig. 9, viser likevel anatomiske trekk: en symmetrisk beingrind med ryggrad, samt sannsynlige finestråler og mulig hode- og haleavslutning. Det ligger nær å påpeke likhet med matnyttig flatfisk kveite og flyndre¹², som begge er påvist å ha forekommet utenfor vestlandskysten i steinbrukende tid. Flyndra var til stede i Blomvåg i bergensområdet allerede for ca. 12,500

år siden (Lie 1986:44–45), og seinere belagt i osteologisk materialet fra Skipshelleren i Straume i Nordhordland¹³ og Lok. 17 ved Skatestraumen i Sogn og Fjordane, som forøvrig er sterkt dominert av torsk (Bergsvik 2002:328–329). Dypvannsarten kveite er gjengitt som helleristninger blant annet på Åmøy, felt I i Boknafjorden (Fett 1941:35, pl. 6). En alternativ tolkning som ikke kan avvises uten videre, er at det dreier seg om en selfigur, noe også den glatte overflaten og den mørke fargen på steinen gir assosiasjoner om.

I den grad oppfatningen av fig. 9 som gjengivelse av en *flatfisk* skulle være korrekt, framstår rødspette (*Pleuronectes platessa*) som tolererer ferskvatn og ferdes jevnlig i nedre del av Håelva, som mest sannsynlig. Dette er en ypperlig matfisk, ca. 50 cm lang 1 kg tung som voksen. På breddegrader med langt bedre bevaringsforhold for bein, ikke minst innenfor Ertebøllekulturens fortidige utbredelsesområde i Danmark, forekommer rødspette relativt ofte (f.eks. Andersen 1981:104) (fig. 10). Dette innebærer ikke nødvendigvis at klebersteinssøkket har sammenheng med garnfiske av flyndre. Figurframstillingen kan også være et eiermerke eller lykkesymbol, uttrykke en fri kunstnerisk ytring, eller ha sammenheng med magi og overtro.

Undersiden av søkket er ornert med et tilsynelatende sammensurium av siksaklinjer, linjebunter og strekrekker. Dette er abstrakte dekorelement som hver for seg ofte kan finnes igjen på mesolitisk og tidligneolitisk ornamentikk på bein-, gevir, rav- og tregjenstander i Danmark og Sør-Sverige (Andersen 1980:47) og på køller og hakker av kleberstein fra stort sett samme tidsrom i Sørvest- og Vest-Norge (Skår 2003:100). Den non-figurative ornamentikken på Frønes-søkket er imidlertid enklere, relativt lite karakteristisk og mangler den fasthet, rytme og komposisjon som skal til for å kunne for falle inn under en etablert sør-Skandinaviske stil- og dateringsramme. Som et samlet uttrykk er mønstringen likevel neppe tilfeldig, og kommuniserer høyst sannsynlig bakenforliggende budskap eller rituelle praksiser som for lengst er gått tapt.

Siksak-linjer opptrer som et universelt kunstnerisk grunnmotiv nær sagt hvor som helst og når som helst, uten at det trenger å være noen som helst sammenheng. Innen Maglemosekulturen kan det være utført

både som enkel- og dobbeltlinje (f.eks. Clark 1975:158). Når siksak-mønstre stadig gjengis på seinmesolitiske eller tidligneolitiske korsformete bergartskøller, også eksemplarer funnet i Rogaland¹⁴, har det sannsynligvis en dypere forklaring. I arkeologiske sammenhenger utenfor nordisk område er motivet blitt tolket som vernesymbol eller en markør av landskapstilhørighet, utnyttet av sjamaner som ledd i å oppnå transe (Uher 1991:437–438). På samme måte som de to zoomorfe figurene på motsatt side av søkket, trenger imidlertid siksak-motivet strengt tatt ikke å tillegges dypere meningsinnhold enn som et lett gjenkjennelig symbol for vann (f.eks. Fischer 1995:11).

Selv om ornamentikken i utgangspunktet er universell, tilsier både det omhyggelig utarbeidete formen på søkket og selve funnstedet kulturell tilknytning til et seint mesolitisk eller tidlig neolitisk vestnorsk fisker-/kystfanger-miljø. En praktisk talt identisk, men uornert og bare halvparten så stort klebersøkke ble funnet på den tidligere nevnte seinmesolitiske Lok. 17 i Skatestraumen (Bergsvik 2002:207, 290–291). Mørk kleberstein ble i betydelig grad brukt til både køller, klubber og søkker på den tid. I likhet med grønnstein inngikk råstoffet trolig i omfattende vare- og gave-bytterelasjoner blant annet mellom Jæren og vide kyststrekninger nord for ytre del av Boknafjorden og Haugalandet, hvor de fleste kleberforekomstene i fast fjell er blitt påvist.

Kassert, mistet, ofret, deponert?

Klebersøkket fra Frøneset er bare påført noen små sår og skjønnhetspletter i overflaten, og må ha vært fullt brukbart helt fram til det fikk sitt endelige. Tatt i betraktning alt arbeid og all omtanke som er nedlagt når det gjelder utforming og utsmykning, og symbolverdien søkket trolig har hatt, framstår det som lite trolig at det er blitt kassert.

Det er heller ikke sannsynlig at en såvidt stor gjenstand er tilfeldig mistet på land, for eksempel i utkanten av en boplass eller ned fra en garntørke. Mer trolig er det at søkket har løsnet under bruk fra et sperregarn eller en ruse og blitt liggende igjen i sand- eller mudderslag på fjordbunnen. Dette synes i så fall å ha skjedd tidlig i mellomneolitisk tid, rundt 4500 år før nåtid (jfr. fig. 7).

¹² Faglig vurdering foretatt av Torger Øritsland ved Havforskningsinstituttet i Bergen, 16.02.1995.

¹³ Artsbestemmelse i henhold til Håkon Olsen: Skipshelleren. Osteologisk materiale, s. 121. Upubl. manus. Bergen 1976.

¹⁴ Dette gjelder for Rogalands vedkommende S 3596 fra Ogna, Hå k., S 4234 fra Sund, Karmøy k., S 6510 fra Horve, Sandnes k. og S 11102 fra Botne, Strand k.

Figur 11. Den tydeligste av strekfigurene på den krumme siden av søkket. Foto: Terje Tveit, AmS.
Figure 11. The most explicit figure depicted on the presumed net sinker. Photo: Terje Tveit, AmS

En alternativ tolkning er at den velformete klebersteins-gjenstanden er blitt kastet ut i fjorden som offer til høyere makter. Slik aktivitet har vært foreslått som forklaring blant annet på seks korsformede køller og to hakker av grønnstein og diabas som synes å være deponert i en elveos utenfor seinmesolittiske boplasser i Botnefjorden i Ryfylke, etter først å ha blitt intensjonelt ødelagt (Glørstad 1999:57–59) eller tilfeldig skadd. Of-ring i vannspeil synes å ha vært grunnleggende forankret i veidekulturen helt fra reinjegergrupper etablerte seg på løsmasse-slettene i Nord-Tyskland mot slutten av istiden. Vanntilhørighet er seinere påfallende ofte knyttet sammen med fangstmessig eller rituell bruk av veideristninger og bergmalinger (f. eks. Sognnes 2007:35–38, Bang-Andersen 1992:55–76).

Garnsøkket kan også ha inngått som del av et gravinventar, eventuelt sammen med en eller flere av de praktisk talt uskadede grønnsteinsøksene som også er pløyet opp på Frøneset (fig. 2). Selv om sikre flatmarksgraver hittil bare helt unntaksvis er blitt påvist i tilknytning til åpne steinalderboplasser her i landet, viser undersøkelser i Danmark og Sør-Sverige at slike anlegg som regel finnes på selve boplassen eller i bakre kant av bo-

plassområdet (Andersen 1981:144–147). For Håelva sin del skulle dette i så fall tilsi det indre og noe høyereliggende partiet av Frøneset, og ikke der søkket etter alt å dømme kom for dagen. Det er derved ikke særlig sannsynlig at det opprinnelig skriver seg fra en grav.

Konklusjon

Klebersteins-gjenstanden fra Frøneset står inntil videre uten kjente paralleller og mangler dokumentert funnkontekst. Den relativt velbevarte men lite karakterfaste strekornamentikken gir ikke entydige kulturhistoriske holdepunkter. Man blir derfor nødt til å bygge på indisier ut fra formkriterier, funnmiljø og den lokale landskapsutviklingen både når det gjelder objektets funksjon, datering og deponering.

Utformingen, i første rekke den dype rundtløpende furen, peker temmelig entydig mot at det dreier seg om en søkkestein. Den betydelige vekten kan tyde på at søkket enten har vært beregnet for fiske i åpent hav, eller til å holde på plass et stasjonært sperregarn eller en ruse på grunt vann. Selv holder jeg sistnevnte tolkning som mest sannsynlig. Ettersom søkket trolig er gått tapt under bruk, tilsier den lokale landskapsutviklings-

historien at Håelvas nedre løp på tapstidspunktet må ha utgjort midtre del av en dyp brakkvannsfjord med et krocket forløp inn i landet. Om så er tilfelle, skriver søkkeset seg fra Tapestransgresjonens maksimum i mellomneolitikum, d.v.s. rundt 4500 (ukalibrerte) år f.n. En tidligere datering, til tidligeolitikum eller seinmesolitikum, kan imidlertid ikke utelukkes.

En rekke spørsmål som knytter seg til sannsynlig bruk av garn, ruser og sperre- og ledegjerder i elve- og fjordmunninger på Jæren står foreløpig ubesvart. Det gjelder for eksempel hvilke fiskeslag og byttedyr fangstinnretningene primært var beregnet for. Stasjonær garnfangst av flatfisk, eventuelt laks eller sel, blir framhevet som den mest sannsynlige forklaring på bruken av søkkeset.

Fram til nå har elveosser og laguner sin rolle som biologiske klimaksområder og deres sentrale betydning som fangstplasser og møtested for mennesker på Jæren i tidligere tider, tiltrukket seg påfallende lite oppmerksomhet innen arkeologisk forskning. Temaet er imidlertid i høyeste grad sentralt, og det foreligger etterhvert et stadig mer omfattende materiale relatert til fortidig utnyttelse av elveløpene og deres estuarer. Håelvas utløp, med en sterkt skiftende landskapshistorie, strandvoll-beskyttede boplasser, omfattende løsfunnområder – og fortsatt mange ubesvarte spørsmål – danner et ideelt utgangspunkt.

Referanser

- Andersen, S.H. 1980: Ertebøllekunst. Nye østjyske fund af mønstrede Ertebølleoldsager. *Kuml*. Århus.
- Andersen, S.H. 1981: Stenalderen. *Danmarkshistorien* 1. Sesam, København.
- Andersen, S.H. 1991: Bjørnsholm. A Stratified Køkkenmødding on the Central Limfjord, North Jutland. *Journal of Danish Archaeology Vol. 10*. Odense.
- Andersen, S.H. 1995: Coastal adaptation and marine exploitation in Late Mesolithic Denmark – with special emphasis on the Limfjord region. I Fischer, A. (red.): *Man & Sea in the Mesolithic*. *Oxbow Monograph* 53. Oxford.
- Bang-Andersen, S. 1970: Steinalderboplassene langs Håelvas nedre løp. *Frå haug ok heiðni* 3.
- Bang-Andersen, S. 1973: Steinalderboplassene ved Storamoss og Holmavatnet på høg-Jæren. *Frå haug ok heiðni* 3.
- Bang-Andersen, S. 1977: Jærstrendene som bosetningsområde i yngre steinalder. *Frå haug ok heiðni* 4.
- Bang-Andersen, S. 1992: Rennarsundet – en nyoppdaget bergmaling med veidemotiver i Sandnes kommune. *Viking*, Oslo.
- Bang-Andersen, S. 1995: Mesolithic man and the rising sea spotlighted by three Tapes-transgressed sites in SW Norway. I Fischer, A. (red.): *Man & Sea in the Mesolithic*. *Oxbow Monograph* 53. Oxford.
- Bang-Andersen, 2006: I vannets vold. Om nedbrytning av steinalderboplasser i sørnorske innlandsvassdrag. I Glørstad, H. m.fl. (red.): *Historien i forhistorien*. *Kulturhistorisk museum. Skrifter* 4. Oslo.
- Bang-Andersen, S. & Thomsen, H. 1993: *Spor etter mennesker og natur på Hå i steinalderen*. Småtrykk utgitt av Hå kommune. Stavanger.
- Bergsvik, K.A. 2001: Strømmer og steder i vestnorsk steinalder. *Viking bind LXIV*. Oslo.
- Bergsvik, K.A. 2002: Arkeologiske undersøkelser ved Skatestraumen. Bind I. *Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen*, 7. Bergen.
- Bjørge, T. 1981: *Flatøy. Et eksempel på steinalderens kronologi og livbergingsmåte i Nordhordland*. Utrykt magistergradsavhandling. Universitetet i Bergen.
- Brinkhuizen, D.C. 1983: Some notes on recent and pre- and protohistoric fishing gear from northwestern Europe. *Palaeohistoria* 25. Rotterdam.
- Bonsall, C. 1980: The Coastal Factor in the Mesolithic Settlement of North-West England. I Gramsch, B. (red.) *Mesolithicum in Europa. Veröffentlichungen des Museums für Ur und Frühgeschichte Potsdam* Band 14/125. Berlin.
- Carpelan, C. 2008: On the history and recent studies of the "Antera Net Find". *ISKOS* 16. Helsinki.
- Clark, J.G.D. 1946: Seal-Hunting in the Stone Age of Northwestern Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society XII*. London.
- Clark, J.G.D. 1952: *Prehistoric Europe. The Economic Basis*. London.
- Clark, J.G.D. 1975: *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia*. Cambridge.
- Enghoff, I.B. 1994: Fishing in Denmark during the Ertebølle Period. *International Journal of Osteoarchaeology* 5. London.
- Fett, E. & P. 1941: *Sydvestnorske helleristninger*. Stavanger.
- Fischer, A. 1995: Introduction. I Fischer, A. (red.): *Man & Sea in the Mesolithic*. *Oxbow Monograph* 53. Oxford.
- Fischer, A. 2007: Coastal fishing in Stone Age Denmark – evidence from below and above the Present sea level and from human bones. I Milner, N. et al. (red.): *Shell Middens in Atlantic Europe*. *Oxbow Books*, Oxford.
- Fægri, K. 1940: Quartärgeologische Untersuchungen im Westlichen Norwegen. II. *Bergen Museums Årbok* 1939-1940. Nat.vit. rekke 7. Bergen.
- Gjessing, G. 1942: Yngre steinalder i Nord-Norge. *Inst. for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B Skrifter* XXXIX. Oslo.
- Glørstad, H. 1999: Lokaliteten Botne II – Et nøkkelhull til det sosiale livet i mesolitikum i Sør-Norge. *Viking bind LXII*. Oslo.
- Gramsch, B. 1992: Friesack mesolithic wetlands. I Coles, B. (red.): *The Wetland Revolution in Prehistory*. *WARP Occasional Paper* 6.
- Grimnes, A. 1910: Kart over Jæderen med Angivelse av Høideforholdene og Jordbundens Art. *NGU* 52a. Kristiania.
- Hatleskog, A.-B. 1999: Busetnadsmønster og livbergning i seinmesolitikum og tidleg- og mellomneolitikum på Husøy i Karmøy, Sørvest-Norge. I Selsing, L. & Lillehammer, G. (red.): *Museumslandskap. AmS-Rapport* 12B.

- Hillefors, Å. 1980: Göta älvs mynningsområde – en gynnsam livsmiljö för forntidens människa. *Göteborgs arkeologiska museums årstryck 1979-80*. Göteborg.
- Høeg, H.I. 1999: Pollenanalytiske undersøkelser i Rogaland og Ersdal i Vest-Agder. I Museumslandskap. *AmS-Rapport 12A*.
- Larsson, L. 1982: Segebro. En tidig-atlantisk boplatz vis Sege ås mynding. *Malmöfynd 4*. Malmö.
- Lund, H.E. 1941: Boplassfunn i huler og hellere fra metalltid i Rogaland. Gamle jaktmetoder særlig på sel og kobbe. *Stavanger Museums Årshefte 1939-40*.
- Lie, R.W. 1986: Animal bones from the Late Weichselian in Norway. *Fauna norv. Ser. A7*. Oslo.
- Lye, K.A. 1978: Lågare ryggradsdyr. *Jærboka bind II*. Stavanger.
- Møhl, U. 1971: Fangstdyrene ved de danske strande. Den zoologiske baggrund for harpunerne. *KUML 1970*. Aarhus.
- Nordqvist, B. 2000: Coastal Adaptations in the Mesolithic. *GOTARC Series B No.13*. Göteborg.
- Nørstebø, J. 2004: Driftsplan for Hå-elva 2004-2007. *Årbok for Jærmuseet. Nærbø*.
- Odum, E.P. 1971: *Fundamentals of Ecology*. Philadelphia.
- Olsen, A.B. 1992: *KOTEDALEN – en boplass gjennom 5000 år*. Bind 1. Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Olsen, O.M. 2004: Medieval fishing tackle from Bergen. *The Bryggen Papers 5*. Bergen.
- Pedersen, L. 1995: 7000 years of fishing: Stationary fishing structures in the Mesolithic and afterwards. I Fischer, A. (red.): *Man & Sea in the Mesolithic. Oxbow Monograph 53*. Oxford.
- Price, T.D. & Gebauer, A.B. 2005: *Smakkerup Huse. A late Mesolithic coastal site in Northwest Zealand, Denmark*. Aarhus.
- Prøsch-Danielsen, L. 2006: Sea-level studies along the coast of southwestern Norway. *AmS-Skrifter 20*. Stavanger.
- Rønneseth, O. 1974: "Gard" und Entfriedigung. Entwicklungsphasen der Agrarlandschaft Jærens *Medd. från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms Universitet Nr. B 29*. (Särtryck). Stavanger.
- Skår, Ø. 2003: *Rituell kommunikasjon i seinmesolitikum. En analyse av hakker og kollers betydning*. Hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Smart, D.J.Q. 2003: Later Mesolithic Fishing Strategies and Practices in Denmark. *BAR International Series 1119*. Oxford.
- Sognnes, K. 2007: Ensom rein blant mange. Helleristningene ved Bøla, Nord-Trøndelag. *Viking bind LXX*. Oslo.
- Steen, R.K. 2008: *Trekk ved bosetningsmønsteret ved tidevannsstrømmer i steinalderen. En geografisk lokaliseringsanalyse av arkeologiske lokaliteter fra steinbrukende tid ved Tjeldsundet, i Nordland og Troms*. Mastergradsoppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Toft, G.O. 2004: Vegetasjon, fugleliv, dyreliv og virvelløse dyr. *Årbok for Jærmuseet. Nærbø*.
- Uher, J. 1991: On Zigzag Designs: Three Levels of Meaning. *Current Anthropology Vol. 32, No. 4*. Chicago.
- Wangen, O.P. & Lien, R. 1990: *NÆRBØ. Kvartærgeologisk kart 1212 III – M 1.50.000, med beskrivelse*. NGU. Trondheim.
- Øyen, P.A. 1903: Tapes-niveauet paa Jæderen. *Vidensk. Selsk. skr. I. Math.-naturvit. kl. 7*. Kristiania.